

Sławomir Sadowski

Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy

Działania attachatu wojskowego w ZSRR w latach 1941-1943 na rzecz pomocy dla deportowanych rodzin wojskowych

Abstrakt: W artykule zaprezentowano działania Attachatu Wojskowego w ZSRR w latach 1941-1943 na rzecz pomocy dla deportowanych rodzin polskich wojskowych. Problematykę tę przedstawiono na tle szerszego zagadnienia deportacji ludności polskiej w głąb ZSRR ze wschodnich ziem Polski w latach 1939-1941. Scharakteryzowano skalę i kierunki wysiedleń ludności cywilnej oraz rodzin wojskowych, opisano zadania i skład personalny Attachatu Wojskowego w ZSRR, w tym zwłaszcza jego przygotowania i działania na rzecz pomocy polskim rodzinom wojskowym wysiedlonym do ZSRR. Ponadto zaprezentowano skalę i formy pomocy materialnej i finansowej rodzinom wojskowym w latach 1941-1943.

Słowa kluczowe: attaché wojskowy, deportacja, pomoc rzeczowa i finansowa, rodziny wojskowe

Military Attaché Action in the USSR in the Years 1941-1943 in Support to Military Families Deported

Abstract: In the article they are presented activities Polish military attaché in the Soviet Union in the period 1941-1943 to support military families deported. The problems, which the author presented against the background of the broader issue of the deportation of the Polish population in the USSR from the eastern Polish territories in 1939-1941. The author presented the

scale and direction of movement of civilians and military families. The article presents the tasks and composition of the staff of the military attaché in the Soviet Union, and in particular the actions and efforts to help the families of Polish military displaced the Soviet Union. In addition, it presents the scale and form of material and financial assistance to military families in 1941–1943.

Keywords: military attaché, deportation, material and financial assistance, military family

Liczba wysiedlonych w latach 1939-1941

Agresja Związku Radzieckiego na Polskę 17 września 1939 roku zaowocowała w latach 1939-1941 ogromnymi zmianami ludności na polskich Kresach Wschodnich. Były one skutkiem planowej polityki, mającej na celu odpolonizowanie tych obszarów oraz wysiedlenie wszystkich, którzy w jakikolwiek sposób związani byli z państwem polskim¹. W konsekwencji w głębi ZSRR znalazła się wielka, do dzisiaj kontrowersyjna, liczba obywateli polskich, którym w większości odebrano obywatelstwo polskie i nadano obywatelstwo sowieckie. Osoby te posiadały w tym państwie różny status:

- jeńcy wojenni i internowani w latach 1939-1941,
- przymusowo wcieleni do Armii Czerwonej, w tym żołnierze batalionów pracy,
- osoby cywilne przesiedlone i deportowane w głąb ZSRR².

Nie wszystkie wymienione osoby znajdowały się w połowie 1941 roku w głębi ZSRR, większość oficerów – jeńców była już wymordowana, część wcielonych do armii znalazła się na froncie, zaś żołnierze „strojbatów” pracowali na różnych strategicznych budowach. Największą grupą wśród obywateli polskich znajdujących się w głębi ZSRR były osoby przesiedlone w ramach deportacji w latach 1940-1941. W grupie tej można wydzielić trzy kategorie deportowanych:

¹ O sowieckiej polityce ludnościowej na Kresach Wschodnich i na zesłaniach zob.: S. Ciesielski, G. Hryciuk, A. Srebrakowski, *Masowe deportacje ludności w Związku Radzieckim*, Toruń 2007; A. Głowacki, *Sowieci wobec Polaków na ziemiach wschodnich II Rzeczypospolitej w latach 1939-1941*, Łódź 1994; S. Ciesielski, W. Materski, A. Paczkowski, *Represje wobec Polaków i obywateli polskich*, Warszawa 2002; W. Popiński, A. Kokurin, A. Gurjanow, *Drogi śmierci. Ewakuacja więźniów sowieckich z Kresów Wschodnich II Rzeczypospolitej w czerwcu i lipcu 1941 r.*, Warszawa 1995; D. Boćkowski, *Czas nadziei. Obywatele Rzeczypospolitej Polskiej w ZSRR i opieka nad nimi placówek polskich w latach 1940-1943*, Warszawa 1999; S. Kalbarczyk, *Wykaz łagrów sowieckich, miejsc przymusowej pracy obywateli polskich w latach 1939-1943*, cz. 1 i 2, Warszawa 1993-1997; B. Szubtarska, *Ambasada polska w ZSRR w latach 1941-1943*, Warszawa 2005; *Polska 1939-1945. Straty osobowe i ofiary pod dwiema okupacjami*, [red.] Wojciech Materski, Tomasz Szarota, Warszawa 2009, s. 13-86 i 201-332.

² *Polska 1939-1945...*, op. cit., s. 6.

- aresztowanych i skazanych zaocznie mężczyzn przebywających w tzw. poprawczych zakładach pracy;
- przesiedleńców specjalnej kategorii zobowiązanych do pracy pod nadzorem;
- tzw. „wolnych zesłańców”, którzy musieli podjąć pracę, by mieć prawo do jakiegokolwiek kwatery i bardzo skromnego wyżywienia³.

Decyzja o wysiedleniu wybranych kategorii obywateli polskich z Kresów Wschodnich zapadła 5 grudnia 1939 roku na posiedzeniu Biura Politycznego Komitetu Centralnego Wszechzwiązkowej Komunistycznej Partii (bolszewików) – BP KC WKB(b). Decyzję tę zrealizowano 10 lutego 1940 roku, kiedy to wysiedleniu i deportacji z polskich terenów poddano osadników wojskowych i cywilnych oraz pracowników służby leśnej i ich rodziny. Liczba wysiedlanych wynosiła około 140 tys. osób, głównie Polaków (82%) oraz Ukraińców i Białorusinów. Osoby te przewieziono do 115 specjalnych miejsc osiedlenia, zarządzanych przez NKWD, a rozmieszczonych w republikach rosyjskiej i kazachskiej. W przypadku pierwszej miejsca osiedlenia znajdowały się w obwodach: archangielskim, czelabińskim, czałowskim, gorkowskim, irkuckim, iwanowskim, jarosławskim, kirowskim, mołotowskim, nowosybirskim, omskim, swierdłowskim, wołogodzkiem oraz w Ałtajskim i Krasnodarskim Kraju, Autonomicznej Socjalistycznej Sowieckiej Republice Komi (dalej: ASSR) i Baszkirskiej ASSR. W Kazachstanie deportowanych kierowano do obwodów: akmolińskiego, kunstanajskiego, pawłodarskiego, semipałatyńskiego i wschodniokazachstańskiego. Zesłańców zatrudniano głównie w leśnictwie (zrąb lasu, zwózka, spław i obróbka drewna), hutnictwie, górnictwie węgla i metali kolorowych oraz budownictwie⁴.

Druga faza wysiedleń podjętych na podstawie decyzji BP KC WKB(b) z 2 marca 1940 roku wykonana została przez NKWD w dwóch turach – 9 kwietnia do Kazachstanu i Uzbekistanu wywieziono prostytutki, a 13 kwietnia deportowano 61 tys. osób, wśród których znajdowały się głównie rodziny osób represjonowanych⁵. W tej grupie poważny odsetek stanowiły rodziny wojskowe, przede wszystkim kobiety z dziećmi oraz osoby w starszym wieku. Deportowano je zasadniczo do Kazachstanu do obwodów: akmolińskiego, aktiubińskiego, pawłodarskiego, północnokazachstańskiego i semipałatyńskiego⁶. Osoby nieprzywykłe do ciężkiej pracy fizycznej zatrudniono w rolnictwie, przemyśle ciężkim i górnictwie.

³ A. Głowacki, *Deportowani w latach 1940-1941*, [w:] *Polska 1939-1945...*, op. cit., s. 241.

⁴ Ibidem, s. 243-244.

⁵ Były to rodziny internowanych wojskowych, policjantów, urzędników państwowych i samorządowych oraz osób aresztowanych we wcześniejszym okresie z różnych powodów, głównie quasi-politycznych oraz klasowych.

⁶ A. Głowacki, op. cit., s. 244.

Deportację tzw. *bieżeńców*⁷ zaczęto 29 czerwca 1940 roku. Objęła ona około 78 tys. osób, w większości pochodzenia żydowskiego (ponad 84%). Wywieziono ich do obwodów w Federacji Rosyjskiej: archangielskiego, czelabińskiego, gorkowskiego, irkuckiego, mołotowskiego, nowosybirskiego, omskiego, swierdłowskiego, wołogodzkiego oraz do Ałtajskiego i Krasnodarskiego Kraju, a także autonomicznych republik radzieckich: Komi, Jakuckiej i Maryjskiej. Zatrudniono ich w leśnictwie, górnictwie, budownictwie i transporcie⁸.

Ostatnią masową deportację obywateli polskich przeprowadzono na podstawie decyzji rządu ZSRR z 14 maja 1941 roku. W przeciwieństwie do poprzednich realizowana była ona etapami i trwała aż do wybuchu wojny niemiecko-radzieckiej 22 czerwca 1941 roku. Wywózce podlegały rodziny członków „organizacji kontrrewolucyjnych”, byłych funkcjonariuszy służb mundurowych, oficerów, ziemian, kupców, fabrykantów, wysokich urzędników państwowych, uchodźców z centralnej i zachodniej Polski, którzy nie przyjęli obywatelstwa radzieckiego oraz „element kryminalny”. W ramach tej wywózki deportowano około 34 tys. osób do obwodów: nowosybirskiego, omskiego, Kraju Ałtajskiego i Krasnodarskiego, ASSR Komi w Federacji Rosyjskiej oraz obwodu południowokazachstańskiego i aktiubińskiego w Kazachstanie⁹.

W sumie, według obliczeń Albina Głowackiego na podstawie dokumentacji NKWD, w głąb ZSRR w latach 1940-1941 deportowano ponad 320 tys. obywateli polskich, których rozmieszczono w trzynastu obwodach, dwóch krajach, czterech republikach autonomicznych na terytorium Rosyjskiej FSSR i ośmiu obwodach Kazachstanu. Niewielka liczba zesłańców trafiła do Uzbekistanu.

Rozmieszczenie wysiedlonych na terenie ZSRR

Po podpisaniu umowy Sikorski – Majski 30 lipca 1941 roku¹⁰ i ogłoszeniu przez władze radzieckie tzw. „amnestii”¹¹ wobec obywateli polskich rozpoczął się proces wielkiej wędrówki Polaków do miejsc formowania Armii Polskiej w ZSRR oraz z regionów o najtrudniejszych warunkach egzystencji do miejsc o bardziej sprzyjającym klimacie, zwłaszcza w sowieckich republikach środkowo-zjańskich. Przemieszczenia te odbywały się spontanicznie i ani władze

---

⁷ Pod pojęciem tym rozumiano przybyszy z zachodniej i centralnej Polski uciekających przed okupacją niemiecką lub osoby, które znalazły się w ZSRR w wyniku wymiany ludności na mocy porozumienia ZSRR z Niemcami. W grupie tej dominowali polscy Żydzi.

⁸ A. Głowacki, op. cit., s. 244-245.

⁹ Ibidem, s. 245.

¹⁰ Szerzej: J. Ślusarczyk, *Układ polsko-radziecki z 30 lipca 1941 r.*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 3/1981, s. 5-24.

¹¹ *Amnestia*, <http://sciesielski.republika.pl/sov-dep/polacy/amnest.html> [dostęp: 20.11.2015].

sowieckie, ani tym bardziej polskie nie miały pełnej informacji o ich skali i kierunkach. Prowadzone w latach 1941-1943 przez Ambasadę Polską w Kujbyszewie oraz jej terenowe ogniwa na obszarach zamieszkałych przez Polaków – zesłańców obliczenia pozwoliły na dosyć precyzyjne odtworzenie ich liczby oraz miejsc dyslokacji. Liczebność i rozmieszczenie obywateli polskich w ZSRR tuż przed zerwaniem stosunków dyplomatycznych z Polską odzwierciedla *Wykaz stanu liczebnego i rozmieszczenia obywateli polskich w ZSRR wg stanu na dzień 25 kwietnia 1943 r.*¹²

Według stanu na 25 kwietnia 1943 roku na terenie ZSRR pozostawało jeszcze 271 268 obywateli polskich, w tym 92 923 mężczyzn, 95 670 kobiet i 75 836 dzieci. Liczby te nie były ostateczne, gdyż z powodów niezależnych od Ambasady RP nie udało się uzyskać z terenu wszystkich potrzebnych danych do ostatecznego ustalenia liczby obywateli polskich i ich rozmieszczenia w ZSRR. Kłopoty z dokładnym ustaleniem tej liczby wynikały z:

- nieścisłych informacji przekazywanych ambasadzie przez mężów zaufania (często podawali oni liczbę potrzebujących wyższą od realnej celem uzyskania wydatniejszej pomocy),
- licznych przekłamań powstających w trakcie telegraficznych transferów danych,
- dobrowolnej migracji ludności polskiej spowodowane koniecznością poszukiwania lepszych warunków bytowania oraz częściowej ewakuacji za granicę,
- przesiedleń przymusowych, dokonywanych przez władze radzieckie już po amnestii i ich kłamliwych informacji, że na danym obszarze nie mieszkają obywatele polscy (mimo posiadania przez ambasadę z innych źródeł wiadomości o sporych grupach Polaków w różnych częściach ZSRR)¹³.

W porównaniu z rokiem 1941 wydatnie zmniejszyła się liczba zesłańców w północnych obszarach ZSRR, którzy przemieszczali się do republik środkowoazjatyckich, w nadziei na korzystniejsze warunki bytowania¹⁴. Relokacja ludności polskiej trwała do przełomu lat 1942/1943, kiedy przesiedlono m.in. około 3000 obywateli polskich z obwodu omskiego na obszary polarne; informacja ta dotarła do ambasady w marcu 1943 roku. Pod koniec 1942 roku ambasada RP otrzymała informacje, że w Chabarowskim Kraju w okolicach Komsomolska przebywało około 2500 Polaków. W związku z tym, że nie udało się nawiązać

¹² Archiwum Instytutu Polskiego i Muzeum im. gen. W. Sikorskiego w Londynie (dalej: AIPMS), a 7.307/30/1, *Wykaz stanu liczebnego i rozmieszczenia obywateli polskich w ZSRR wg stanu na dzień 25 kwietnia 1943 r.*, k. 1-70.

¹³ Ibidem, k. 1-2.

¹⁴ Szerzej: *Życie codzienne polskich zesłańców w ZSRR w latach 1940-1946*, [red.] Stanisław Ciesielski, Wrocław 1997.

kontaktu z tą grupą brak było szczegółowych danych co do jej składu. Podobnie nie udało się nawiązać kontaktu z ludnością rozmieszczoną wzdłuż rzeki Kołomy. Rosjanie twierdzili, że nie ma tam Polaków, ale do ambasady docierały inne informacje. W przygotowanym przez ambasadę RP spisie obywateli polskich nie ujęto osób przebywających w więzieniach, obozach karnych, Armii Czerwonej lub batalionach pracy. W niektórych rejonach podano tylko ogólną liczbę obywateli, a rozbić na poszczególne grupy dokonano metodą szacunkową. W przypadku obwodu guriewskiego otrzymano tylko ogólną liczbę osób. W sumie spis obywateli polskich nie był zbyt ścisły i ich ostateczna liczba winna być wyższa¹⁵. W tabeli 1 nie ujęto zesłańców z Komsomolska i okolic Omska.

W 1943 roku obywatele polskich zewidencjonowano na terenie 58 obwodów (krajów autonomicznych) na terenie czterech wielkich obszarów ZSRR, w tym w Rosji Europejskiej (w 18 jednostkach administracyjnych), na Syberii (w 12 jednostkach administracyjnych), w Kazachstanie (w 12 jednostkach administracyjnych) i południowych republikach ZSRR (w 16 jednostkach administracyjnych). Największa liczba obywateli polskich zamieszkiwała w Kazachstanie (91 158), na Syberii (71 443), w południowych rejonach Azji Środkowej (54 860) i europejskiej części ZSRR (48 807). Rozlokowanie zesłańców w poszczególnych jednostkach administracyjnych było bardzo zróżnicowane i wynosiło od kilkunastu tysięcy po kilkadziesiąt osób. Największe skupiska, powyżej 10 000 przesiedlonych, znalazły się w: Ałtajskim i Krasnojarskim Kraju, Dżambulskim, Jużnokazachstańskim, Samarkandzkim, Akmolińskim i Siewiernokazachstańskim obwodzie oraz autonomicznej republice Komi. Najmniejsze skupiska, poniżej 200 osób, zanotowano w Mordowskiej i Udmurdzkiej ASSR oraz Czytyjskim obwodzie.

Wśród zesłańców liczba mężczyzn i kobiet była w zasadzie równa, w kwietniu 1943 roku mężczyźni stanowili 34,8% zesłańców, kobiety – 35,9%, a dzieci 28,4%. Nieco inne proporcje były wśród zesłańców do Kazachstanu, gdzie liczba kobiet była zdecydowanie wyższa niż mężczyzn. Było to efektem zsyłek do Kazachstanu rodzin wojskowych, którzy zostali wymordowani, znajdowali się w więzieniach (obozach pracy), niemieckich obozach jenieckich oraz aktualnie służyli w Polskich Siłach Zbrojnych.

W spisie wykazano 5764 sierot, co według Ambasady RP było wielkością zbyt małą, gdyż znaczna ich liczba znalazła się w sowieckich sierocińcach, które nie podawały informacji o dzieciach obywateli polskich. Dotyczyło to zwłaszcza dzieci żydowskich i ukraińskich. Najwięcej sierot znalazło się w rejonach sowieckiej Azji południowej, co wiązało się z lokowaniem sierocińców w miejscach o łagodniejszym klimacie. Przebywało tam 2375 sierot, w Kazachstanie

¹⁵ AIPMS, a 7.307/30/1, k. 2.

mieszkały 632 sieroty, europejskiej części ZSRR 1416, a na Syberii 1338. Sieroty były grupą społeczną wymagającą szczególnej pomocy, jako najsłabsze fizycznie, w większości niezdolne do zarobkowania oraz najbardziej podatne na wynarodowienie.

Równie pilnej pomocy ze strony władz polskich wymagały osoby dorosłe niezdolne do pracy. Według Spisu z 25 kwietnia 1943 roku na terenie ZSRR znajdowało się 30 545 osób z różnych przyczyn niezdolnych do pracy. Były to przeważnie osoby w podeszłym wieku, kalekie i obłożnie chore. Stanowiły bardzo wysoki odsetek ogólnej liczby zesłańców, a do chwili uruchomienia systemu pomocy przez Ambasadę Polską w ZSRR znajdowały się na wyłącznym utrzymaniu rodzin lub znajomych, którzy musieli dzielić się z nimi głodowymi racjami żywnościowymi¹⁶. W 1943 roku najwyższy odsetek niezdolnych do pracy (13,1%) przebywał na Syberii, nieco mniej było ich w Kazachstanie (12,7%) i Azji Środkowej (11,27%), a najmniej w europejskiej części ZSRR (7,37%).

Ogromna liczba Polaków, którzy z różnych przyczyn znaleźli się na terenie ZSRR skłoniła polskie władze po ponownym nawiązaniu stosunków dyplomatycznych w 1941 roku z ZSRR do uznania za najważniejsze zadanie naszej dyplomacji w ZSRR udzielenie pomocy Polakom, którą można określić jako pomoc konsularną, acz prowadzoną w skali niespotykanej w świecie. Obowiązek udzielania pomocy powierzono polskiej służbie dyplomatyczno-konsularnej, odtworzonej w ZSRR¹⁶.

W początkach września 1941 roku reaktywowano działalność Ambasady Polskiej w Moskwie, którą pod koniec tego roku ewakuowano wraz sowieckim rządem i korpusem dyplomatycznym do Kujbyszewa¹⁷. W związku z koniecznością wdrożenia systemu pomocy zesłańcom w ramach ambasady powołano Dział Opieki Społecznej, którego zadaniem było:

- stworzenie ewidencji obywateli polskich na terenie ZSRR i wyposażenie ich w stosowne dokumenty (paszporty),
- organizowanie systemu pomocy materialnej i finansowej zesłańcom oraz przesiedlenie ich z miejsc o najsurowszym klimacie do dogodniejszych miejsc pobytu, zwłaszcza w Azji Środkowej,
- roztoczenie opieki nad dziećmi i starcami oraz zapewnienie pomocy rodzinom żołnierzy polskich na równi z rodzinami służących w Armii Czerwonej¹⁸.

¹⁶ D. Boćkowski, *Czas nadziei. Obywatele Rzeczypospolitej Polskiej w ZSRR i opieka nad nimi placówek polskich w latach 1940-1943*, Warszawa 1999, s. 175.

¹⁷ Szerzej: B. Szubtarska, *Ambasada polska w ZSRR w latach 1941-1943*, Warszawa 2005.

¹⁸ D. Boćkowski, op. cit., s. 248-256.

Tabela 1. Wykaz statystyczny obywateli polskich na terenie ZSRR wg stanu na 25 kwietnia 1943 r.

Obwód, kraj lub republika	Ogółem	Mężczyźni	Kobiety	Dzieci	Sieroty	Niezdolni do pracy	Podział etniczny (%)		
							Polacy	Żydzi	Inni
Rosja Europejska									
1. Archangielski	7 619	2 032	2 320	3 267	341	707	b.d.	b.d.	b.d.
2. Baszkirski	1 238	535	384	319	26	140	36	59	15
3. Czkałowski	6 151	3 645	1 650	856	51	203	59	32	9
4. Czuwaszski	443	240	142	61	4	78	25	69	6
5. Gorkowski	797	331	223	243	-	25	b.d.	b.d.	b.d.
6. Gruzińska SSR	655	409	134	112	-	40	20	80	-
7. Iwanowski	389	117	107	165	-	-	b.d.	b.d.	b.d.
8. Jarosławski	437	97	132	208	2	74	b.d.	b.d.	b.d.
9. Kirowski	3 432	1 406	918	1 108	83	321	b.d.	b.d.	b.d.
10. Komi ASSR	13 661	4 271	5 764	3 626	598	1 196	b.d.	b.d.	b.d.
11. Kujbyszewski	2 685	1 373	913	399	25	35	37	53	10
12. Maryjska ASSR	1 584	615	715	254	-	-	b.d.	b.d.	b.d.
13. Molotowski	4 901	1 783	1 582	1 536	127	443	b.d.	b.d.	b.d.
14. Mordowska ASSR	149	35	68	46	18	-	30	60	10
15. Tatarska ASSR	520	228	189	103	-	-	17	70	15
16. Udmurdzka ASSR	182	80	51	51	-	10	b.d.	b.d.	b.d.
17. Ulianowski	765	332	250	183	-	-	39	57	4
18. Wologodzki	3 199	792	1 059	1 328	141	329	b.d.	b.d.	b.d.
Ogółem:	48 807	18 321	16 601	13 885	1 416	3 601	x	x	x
Syberia									
19. Ałtajski Kraj	17 429	4 926	6 811	5 692	160	2 280	68	16	16
20. Chakaski	3 288	828	1 219	1 241	104	374	77	10	13

21. Czelabiński	955	471	230	205	10	96	60	30	10
22. Czytyński	38	18	15	5	-	7	-	100	-
23. Irkucki	8 052	2 551	2 670	2 851	100	1 316	73	23	4
24. Jakucki	1 674	724	602	348	36	282	6	90	4
25. Kemerowski	2 101	669	742	690	6	264	47	34	19
26. Krasnojarski Kraj	12 684	3 726	4 412	4 546	262	1 435	84	7	9
27. Kurgański	761	256	292	213	-	120	85	5	10
28. Nowosybirski	7 723	2 198	2 986	2 539	558	1 599	50	11	39
29. Omski	9 165	2 561	3 374	3 230	28	747	60	25	15
30. Swierdłowski	7 573	2 309	2 465	2 799	74	884	80	8	12
Ogółem:	71 443	21 237	25 798	24 359	1 338	9 404	x	x	x
Kazachstan									
31. Alma Atyński	5 450	2 765	1 899	788	88	615	14	80	6
32. Akmoliński	10 524	2 396	3 522	4 606	44	1 310	b.d.	b.d.	b.d.
33. Aktiubiński	8 177	1 750	3 621	2 306	148	835	57	35	8
34. Gurjewski	524	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	15	80	5
35. Jużnokazachstański	11 315	4 370	4 342	2 603	107	1 758	40	57	3
36. Kustanajski	7 582	1 321	3 662	2 599	61	1 434	b.d.	b.d.	b.d.
37. Kyzylordyński	2 759	1 329	1 030	400	58	308	11	86	5
38. Pawłodarski	9 437	1 400	4 553	3 484	103	1 083	75	3	22
39. Semipalatyński	6 085	1 306	2 903	1 874	55	806	42	34	24
40. Siewiernokazachstański	12 839	2 285	5 422	5 132	221	1 759	75	3	22
41. Wostocznokazachstański	649	128	259	262	-	98	80	5	15
42. Żambylski	15 817	7 315	5 450	3 072	87	1 916	27	70	3
Ogółem:	91 158	26 365	36 663	27 126	972	11 632	x	x	x

REPUBLIKI POŁUDNIOWE										
Kirgiska SSR										
	3 667	2 074	1 047	546	60	449	13	79	8	
43. Dżalalabadzki	4 910	2 505	1 325	1 079	25	371	21	73	6	
44. Frunzeński	4 778	2 105	1 655	1 018	114	482	19	76	5	
Ogółem Kirgiska SSR:	13 355	6 684	4 027	2 643	199	1 302	x	x	x	
Uzbecka SSR										
46. Bucharski	8 029	3 722	2 717	1 590	215	1 190	10	90	-	
47. Chorzemski	1 765	653	690	482	15	78	65	35	-	
48. Leninabadzki	2 013	1 053	635	325	57	259	15	85	-	
49. Karakalpacka ASSR	1 396	397	379	480	11	193	65	35	-	
50. Namangański	1 931	865	584	481	139	200	10	90	-	
51. Samarkandzki	11 512	5 677	3 570	2 265	778	851	10	90	-	
52. Surchandaryjski	388	165	154	69	19	20	45	55	-	
53. Taszkiencki	3 991	1 746	1 337	908	215	340	10	90	-	
Ogółem Uzbecka SSR:	31 025	14 278	10 065	6 600	1 449	3 231	x	x	x	
Turkmeńska SSR										
54. Andizański	2 322	1 074	888	360	111	375	10	90	-	
55. Czardżou	520	203	257	60	19	12	20	80	-	
56. Fergański	5 601	3 170	1 609	322	203	590	10	90	-	
57. Maryjski	1 180	900	200	80	15	90	40	60	-	
Ogółem Turkmeńska SSR:	10 623	5 347	2 954	822	348	1 067	x	x	x	
Tadżycka SSR										
58. Stalinabadzki	897	415	281	201	39	97	17	83	-	
Ogółem Republiki Południowe:	54 860	27 000	16 608	10 466	2 035	712	x	x	x	
OGÓLEMI:	266 268	92 923	95 670	75 836	5 764	30 545	x	x	x	

Źródło: Obliczenia własne na podstawie: AIPMS, a 7.307/30/1, Wykaz stanu liczebnego i rozmieszczenia obywateli polskich w ZSRR wg stanu na dzień 25 kwietnia 1943 r.

W związku z tym, że ambasada pełniła także funkcje konsularne i z braku zgody władz sowieckich na powstanie konsulatów generalnych w różnych miejscach ZSRR, strona polska powołała w stolicach niektórych republik i obwodów sowieckich sieć delegatur w: Akmołińsku, Ałdanie, Ałma-Acie, Archangielsku, Aszchabadzie, Barnaule, Czelabińsku, Czkałowie, Czymkiecie, Dżambule, Kirowie, Kustanaju, Krasnojarsku, Pawłodarze, Pietropawłowsku, Samarkandzie, Saratowie, Semipałatyńsku, Syktywarze i Władywostoku. Tylko dziewięciu z delegatów miało status dyplomatyczny. Ich przedstawicielami w terenie było kilkuset tzw. „mężów zaufania” – 387 w grudniu 1942 roku¹⁹. Latem 1942 roku władze radzieckie podjęły decyzję o likwidacji delegatur (około 200 osób personelu) i ich aresztowaniu²⁰. Decyzję o zamknięciu samej ambasady strona radziecka podjęła 25 kwietnia 1943 roku, zaś jej personel opuścił Kujbyszew 5 maja tegoż roku²¹. W latach 1943-1944 interesy RP na terenie ZSRR reprezentowało w ograniczonym zakresie Poselstwo Australii.

Tabela 2. Podział zesłańców ze względu na płeć i dzieci (%)

Grupa społeczna	Europa	Syberia	Kazachstan	Republiki pld.	Ogółem
Mężczyźni	28	30	29	51	34,7
Kobiety	34	36	41	30	35,9
Dzieci	28	34	30	19	29,4

Źródło: zestawienie własne

Rodziny wojskowe deportowane do ZSRR

Spis członków rodzin wywiezionych do ZSRR zaczęto przygotowywać po podpisaniu umowy Majski – Sikorski. Robił to attachat wojskowy RP w ZSRR oraz Biuro Rodzin Wojskowych dowództwa Armii Polskiej w ZSRR. Attachat powstał wraz z Ambasadą Polską w ZSRR i początkowo kierowany był przez gen. Romualda Wolikowskiego²², a następnie od 18 czerwca 1942 roku przez ppłk.

¹⁹ AIPMS, a 7.307/4, *Tablice sieci terenowej Ambasady RP w ZSRR na dzień 30 września 1942 r.*

²⁰ S. Ciesielski, *Represje wobec obywateli polskich w ZSRR sierpień 1941 – styczeń 1944*, [w:] *Polska 1939-1945...*, s. 264.

²¹ B. Szubtarska, op. cit.

²² Romuald Wolikowski (ur. 21 grudnia 1891 r. w Romanówce na Wołyniu, zm. 14 lutego 1992 r. w Edmonton, w Kanadzie) – generał brygady Wojska Polskiego. Służbę wojskową rozpoczął w armii rosyjskiej, uczestniczył w I wojnie światowej w składzie 71 pp na froncie zachodnim. W 1917 r. wstąpił do I Korpusu Polskiego w Rosji, służył też w polskich formacjach zbrojnych na Syberii. Do Polski powrócił z Armią gen. Hallera. W czasie wojny polsko-bolszewickiej bliski

dypl. Tadeusza Rudnickiego²³. Urząd attachatu przy Ambasadzie RP w ZSRR był stosunkowo nieliczny i w jego skład wchodził początkowo mjr Wacław Jacyna²⁴ i rtm. Józef Przewłocki, których odwołania wiosną 1942 roku zażądały władze ZSRR, zarzucając im, że wspólnie z gen. Wolikowskim prowadzili prace szpiegowskie na niekorzyść państwa gospodarza²⁵. Ponadto attachat zatrudniał pracownika kancelaryjnego z etatu ambasady, na którego pracę nie wyrażali zgody Rosjanie²⁶. Po odwołaniu ze stanowiska gen. Wolikowskiego i objęciu tej funkcji przez ppłk. dypl. T. Rudnickiego nastąpiła rekonstrukcja składu osobowego attachatu, którego zadania zostały poszerzone o opiekę nad rodzinami wojskowymi, w związku z odejściem do Iranu Biura ds. Rodzin Wojskowych Armii. Po długiej korespondencji z władzami sowieckimi ostatecznie w składzie attachatu

---

współpracownik gen. Władysława Sikorskiego. W latach 1921-1922 attaché wojskowy przy Poselstwie RP w Moskwie. W 1926 r. dowódca 59 pułku piechoty w Inowrocławiu i następnie dowódca piechoty dywizyjnej 4 DP w Toruniu. Od 28 stycznia 1938 r. pomocnik dowódcy Okręgu Korpusu nr VII w Poznaniu. W kampanii wrześniowej 1939 r. dowodził etapami Armii „Poznań”. 18 września 1939 r. udał się do Rumunii, a następnie do Francji. Od października 1939 r. dowódca 1 Pułku Szkolnego w obozie Coëtquidan, a następnie komendant Centrum Szkół Piechoty. W czerwcu 1940 r. ewakuował się do Wielkiej Brytanii. Od października tego roku pełnił obowiązki zastępcy dowódcy, a od 28 lipca do 17 sierpnia 1941 dowódcy 3 Brygady Kadrowej Strzelców. W sierpniu 1941 r. wyjechał do Moskwy, gdzie objął stanowisko attaché i szefa Polskiej Misji Wojskowej. 1 września 1941 mianowany na stopień generała brygady. We wrześniu 1942 r. odwołany został z zajmowanych stanowisk na żądanie władz radzieckich i mianowany komendantem kursów oficerskich przy Dowództwie Armii Polskiej na Wschodzie. Od kwietnia 1944 r. do 1946 r. pozostawał w dyspozycji ministra Obrony Narodowej. Po demobilizacji osiedlił się w Edmonton. Żonaty z Izabelą Lutosławską (1889-1972), pisarką, tłumaczką i publicystką. Miał dwóch synów. Kawaler Orderu Virtuti Militari. Z. Nicman, *Przywracani pamięci. Sto lat generała Romualda Wolikowskiego*, „Polska Zbrojna” 11 lipca 1991.

²³ AIPMS, a. XII 64/1, *Pismo ppłk Rudnickiego do szefa Oddziału II Sztabu NW w Londynie*, k. 132.

²⁴ Wacław Klemens Jacyna (ur. 11 listopada 1898 r. w Suwałkach – zm. 2 marca 1979 r. w Buenos Aires). Szeregowy armii rosyjskiej. W WP od 1918 r. Od 1920 r. oficer saperów, walczył w wojnie polsko-radzieckiej. Po zakończeniu wojny w latach 1920-1926 dowódca plutonu, wykładowca i dowódca kompanii Kościuszkowskiego Obozu Szkolnego Saperów. W latach 1926-1928 słuchacz Wyższej Szkoły Wojennej. Do 1939 r. służył w Sztabie Głównym, dochodząc do stanowiska kierownika referatu Oddziału III Sztabu Głównego. W składzie Oddziału III ND WP uczestniczył w kampanii wrześniowej, później pracował w ambasadzie RP w Bukareszcie, do czerwca 1940 r. w Biurze Rejestracji MSWojsk. w Paryżu, a następnie do lipca 1941 r. w Sztabie Naczelnego Wodza w Londynie. Od lipca 1941 do lipca 1942 r. zastępca attaché wojskowego w ZSRR. Po odwołaniu na wniosek władz sowieckich, w dowództwie Bazy Ewakuacyjnej w Teheranie. Później szef sztabu 5 Wileńskiej Brygady Strzelców i dowódca 13 Wileńskiego batalionu strzelców. Od końca 1944 r. do marca 1947 r. szef sztabu i dowódca 5 Karpackiej Dywizji Piechoty. Po demobilizacji osiedlił się w Argentynie. Gen. bryg. z 1 stycznia 1964 r.

²⁵ AIPMS, a. XII 64/1, *Pismo ppłk. Rudnickiego...*, k. 132.

²⁶ *Ibidem*, k. 132.

znaleźli się: kpt. dypl. Antoni Kościelny²⁷ – zastępca attaché, kpt. dypl. Józef Chomiuk²⁸, por. Roman Voit²⁹, urzędnik Franciszek Bała³⁰ oraz urzędniczka Teresa Pogorzelska³¹.

Zadaniem attachatu było monitorowanie poprzez osobistą obserwację zagadnień wojskowych w państwie delegowania³². W przypadku placówki w Związku Radzieckim, zwłaszcza w czasie wojny, było to niezwykle trudne, ponieważ łatwo można się było narazić na zarzut szpiegostwa, z czego Sowieci skwapliwie korzystali. W stosunku do attaché RP było to tym łatwiejsze, że korzystał on przy zbie-

²⁷ Antoni Kościelny (ur. 1900-?). Oficer piechoty, od 1932 r. w 77 pułku piechoty w Lidzie. W latach 1936-1938 słuchacz Wyższej Szkoły Wojennej – kapitan dyplomowany. W okresie lipiec 1942 – kwiecień 1943 r. pracownik attachatu wojskowego RP w Kujbyszewie.

²⁸ Józef Chomiuk (ur. 14 lutego 1908 r. w Klonownicy Wielkiej, zm. 20 listopada 1978 r. w Londynie) – podpułkownik dyplomowany piechoty Wojska Polskiego. W latach 1929-1932 słuchacz Szkoły Podchorążych Piechoty w Ostrowi Mazowieckiej. Od 1932 r. oficer zawodowy w 5 pułku piechoty Legionów w Wilnie. W latach 1937-1939 słuchacz Wyższej Szkoły Wojennej w Warszawie. W kampanii wrześniowej 1939 r. oficer operacyjny dowództwa 29 DP. Po kampanii internowany na Węgrzech, uciekł z internowania i przedostał się do Francji, a po jej kapitulacji do W. Brytanii. Walczył m.in. w Samodzielnej Brygadzie Strzelców Karpackich, z którą przeszedł szlak bojowy w Afryce północnej. W 1942 r. został przydzielony do personelu Attachatu Wojskowego RP w Kujbyszewie. Po ewakuacji z ZSRR uczestniczył w kampanii włoskiej, w tym w bitwie o Monte Cassino. Dowodził 6 Batalionem Strzelców Karpackich. Po wojnie na emigracji w Londynie. W latach 1962-1964 był prezesem Związku Karpatczyków i wieloletnim Kierownikiem Sekcji Studiów Koła Oficerów Dyplomowanych na Obczyźnie. Zmarł 20 listopada 1978 r. Pochowany na cmentarzu Gunnersbury w Londynie. Autor książki pt. *Monte Cassino – bitwa szczęściu narodów*, Bolonia 1946 (w języku polskim i angielskim). Kawaler Orderu Virtuti Militari kl. V.

²⁹ Roman Voit (ur. 24 stycznia 1888 – zm. 1965 r. w Londynie) – porucznik piechoty rezerwy. Urzędnik bankowy, pracował m.in. w bankach Kalisza, Katowic, Tarnopola i Lwowa. Zaangażowany w różnorodne przedsięwzięcia związane z kulturą i sztuką. Wojna zastała go we Lwowie, po zajęciu miasta przez wojska radzieckie aresztowany, następnie wywieziono go do łagru nad Kołymą. Po „amnestii” wcielony do Armii Andersa, a w połowie 1942 r. oddelegowany do attachatu wojskowego RP w Kujbyszewie. Jako wybitny bankowiec odpowiedzialny za zarządzanie funduszami pomocowymi. Po wojnie na emigracji w Londynie, członek m.in. Tymczasowej Komisji Skarbu Narodowego. W 1952 r. składał zeznania przed komisją śledczą Kongresu USA w sprawie zbrodni katyńskiej. Ojciec wybitnego aktora Mieczysława Voita.

³⁰ Franciszek Bała (ur. 21 maja 1898 r. w Panigrodzie w pow. wągrowskim – zm. prawdopodobnie w Turcji w 1948 r.). Studiował w latach 1917-1918 na Uniwersytecie we Wrocławiu, następnie w Poznaniu. Uczestnik Powstania Wielkopolskiego oraz wojny polsko-bolszewickiej. W okresie międzywojennym działacz społeczny, urzędnik administracji państwowej i samorządowej. Pracował w starostwach: toruńskim, morskim, tczewskim, sepoleńskim, wejherowskim i w Urzędzie Województwa Pomorskiego w Toruniu. Od 11 grudnia 1931 r. wiceprezydent Torunia, odpowiedzialny za sprawy oświaty, wojskowości i kultury. Od 1938 r. sprawował nadzór nad wszystkimi przedsiębiorstwami miejskimi. Po kampanii wrześniowej deportowany w głąb ZSRR. W połowie 1942 r. oddelegowany do pracy w attachacie wojskowym RP w Kujbyszewie. Po ewakuacji do Iranu dalsze losy nieznane.

³¹ *Korespondencja ppłk Rudnickiego w sprawie obsady personalnej attachatu*, k. 132-196.

³² *Encyklopedia Wojskowa*, [red.] O. Laskowski, Warszawa, s. 152.

raniu informacji także z pomocy delegatów terenowych (mimo uzgodnionego zakazu takich działań z władzami radzieckimi)³³. Jednak nadrzędnym zadaniem attachatu stało się prowadzenie prac na rzecz zewidencjonowania polskich rodzin wojskowych i udzielenie im wszelkiej pomocy. Niewielki zespół pracowników attachatu przez dwa lata tworzył spisy rodzin wojskowych, opierając się na materiałach dostarczanych przez terenową sieć współpracowników ambasady, w tym zwłaszcza delegatów ambasady oraz mężów zaufania³⁴.

Spis obejmował tych zesłańców polskich, których członkowie najbliższej rodziny (rodzice, rodzeństwo lub dzieci) służyli w szeregach Polskich Sił Zbrojnych. Dalsi członkowie rodzin umieszczani byli w spisie jedynie w wypadku zamieszkiwania pod tym samym adresem z najbliższą rodziną. Zestawienie sporządzono na podstawie zgłoszeń bezpośrednio zainteresowanych lub za pośrednictwem delegatów i mężów zaufania w terenie. Weryfikowano je porównując z danymi zebranymi przez Wydział Rodzin Wojskowych Ministerstwa Obrony Narodowej, Biuro Pomocy Rodzinom Wojskowym i Jeńcom Wojennym na Wschodzie oraz Polski Czerwony Krzyż³⁵.

Pojęcie „członek rodziny wojskowej” obejmowało osoby w różnoraki sposób powiązane z siłami zbrojnymi. Jako pierwszą grupę należy wymienić tych, których najbliżsi krewni byli żołnierzami służby zawodowej do października 1939 roku oraz zostali zmobilizowani do wojska w 1939 roku. Oficerowie z tej grupy zostali osadzeni w niewoli niemieckiej i do 1945 roku przebywali w oflagach. Oficerowie, którzy dostali się do niewoli radzieckiej, w większości zostali wymordowani, a części udało się przedrzeć przez państwa neutralne do Francji, Wielkiej Brytanii i na Bliski Wschód lub zostali internowani w krajach neutralnych. Szeregowi i podoficerowie, którzy dostali się do niewoli niemieckiej, po kilku miesiącach zostali zwolnieni. Podobnie było w odniesieniu do jeńców w rękach sowieckich, którzy jednak dosyć szybko ponownie poddani zostali różnym formom represji, głównie zostali deportowani na Syberię i do Azji Środkowej, wywiezieni na roboty w głąb ZSRR, aresztowani i osadzeni w więzieniach na całym terytorium ZSRR lub też wcieleni do Armii Czerwonej. Ze względu na brak informacji co do losu oficerów polskich w ZSRR w *Spisie* występują oni jako zaginieni. Druga grupa członków rodzin wojskowych związana była z osobami wcielonymi do Armii Polskiej w ZSRR, które znalazły się bądź w jednostkach tej armii na terenie ZSRR, bądź zostały przekazane jako uzupełnienie do jednostek polskich w Anglii i na Bliskim Wschodzie³⁶.

³³ D. Boćkowski, op. cit., s. 315-317.

³⁴ AIPMS, a XII.64/1, *Pismo attaché wojskowego przy Ambasadzie RP w Kujbyszewie gen. R. Wołkowskiego do szefa Biura dla Spraw Rodzin Wojskowych z 19 grudnia 1941 r.*, k. 21.

³⁵ Ibidem, KOL 138/283, *Wywiezione do ZSRR rodziny wojskowych – objaśnienia*, k. 3-4.

³⁶ Ibidem, k. 3-4.

Pojawia się pytanie, dlaczego rodziny wojskowe zostały wyodrębnione z całej populacji zesłańców i otoczone szczególną opieką? Jak się wydaje, wynikało to z dwóch przesłanek. Po pierwsze – do armii wcielano głównie mężczyzn, którzy często byli jedynymi żywicielami rodziny, tym samym rodziny wojskowe znalazły się w szczególnie trudnej sytuacji materialnej. W ZSRR, gdzie nie było systemu pomocy dla osób niepracujących, groziło to praktycznie skazaniem na śmierć niepracujących kobiet, dzieci, osób starszych i chorych. Drugą przesłanką szczególnego statusu rodzin wojskowych była konieczność zagwarantowania żołnierzom poczucia, że ich rodziny są w miarę bezpieczne nawet w tak skrajnych warunkach bytowania, jakim dla zesłańców był Związek Radziecki. Po trzecie należy podkreślić, że opieka nad rodzinami wojskowymi była też wyrazem szacunku i uznania dla osób poświęcających się ojczyźnie.

Ostateczna wersja spisu zawierała dane na dzień 1 stycznia 1943 roku, ale informacje zbierane były praktycznie od jesieni 1941 roku. Stąd też jest on ewidencją Polaków – członków rodzin wojskowych, którzy znajdowali się na terenie ZSRR w tym okresie, aczkolwiek nie oddaje on rzeczywistego stanu na dzień 1 stycznia 1943 roku, gdyż nie pokazuje dynamiki zmian. W konsekwencji w spisie mogli znaleźć się członkowie rodzin wojskowych, którzy wcześniej ewakuowali się na środkowy Wschód bądź zmarli. Podobnie wiele adresów zamieszczonych w spisie mogło być nieaktualnych, zwłaszcza w odniesieniu do osób, które przesiedlono, a attachat nie uzyskał informacji o dokonanych zmianach³⁷.

Pierwotny spis przedstawiał rozmieszczenie zesłańców w terenie, dopiero później sporządzono spis alfabetyczny, co doprowadziło do wielu pomyłek i niedokładności, w pełni usprawiedliwionych, biorąc pod uwagę zakres prac rejestracyjnych. Szczególnie wiele niedokładności odnosiło się do rodzin żołnierzy, których do Armii Polskiej wcielono w 1942 roku i wkrótce po tym przeniesiono na środkowy Wschód lub do Anglii³⁸. Rodziny te ujmowane były w spisie wraz z napływem informacji o konieczności ich ewidencji; odnosiło się to też do osób, których adresy ustalano już po wcieleniu członka rodziny do WP.

Ogłoszenie drukiem spisu rodzin wojskowych pozostających w ZSRR miało na celu:

- udostępnienie zebranych wyników rejestracji możliwie najszerszym kołom zainteresowanych członków Sił Zbrojnych,
- skomunikowanie ze sobą rozdzielonych członków rodzin, którzy na podstawie ustalonych adresów będą mogli przekazać zesłańcom pozostałym w ZSRR wiadomości o sobie,

³⁷ AIPMS, a XII.64/1, KOL 138/283, k. 3.

³⁸ Ibidem, k. 3.

Tabela 3. Zestawienie rodzin wojskowych i wypłaconych zasiłków według spisów mężów zaufania Ambasady RP nadesłanych do dnia 22 marca 1943 r.

Obwód	Liczba mężów zaufania, którzy nadesłali wykazy		Liczba		Zasiłki zaległe (1.09-31.12.1943 r.)		Zasiłki wypłacone (1.01-1.04.1943 r.)		Liczba mężów zaufania, którzy nie nadesłali wykazów
	Rodzin	Osób	Rodzin	Osób	Rubli	Rodzin	Rubli		
								Rodzin	
Rosja Europejska									
1. Archangielski	6	478	133	16 600	20	–	–	–	15
2. Baszkirski	2	21	8	800	1	5 250	7	–	2
3. Czkałowski	2	50	17	12 400	17	–	–	–	3
4. Kiriowski	3	212	68	52 200	68	–	–	–	7
5. Komi ASSR	1	21	8	7 400	8	–	–	–	10
6. Kujbyszewski	1	22	11	1 800	3	4 800	9	–	(?)
7. Maryjska ASSR	1	41	17	7 250	11	2 000	4	–	7
8. Molotowski	7	198	63	39 800	63	–	–	–	8
9. Wologodzki	2	19	6	5 200	6	–	–	–	6
Ogółem Rosja europejska:	25	1 062	331	142 850	197	12 050	20	–	58
Syberia									
10. Altajski Kraj	25	1 451	527	114 000	153	80 550	133	–	14
11. Chakaski	5	264	104	76 050	104	–	–	–	3
12. Czelabiński	3	33	12	11 000	12	–	–	–	7
13. Irkucki	4	473	139	13 000	21	–	–	–	4
14. Jakucki	2	83	39	24 000	39	–	–	–	6
15. Krasnojarski Kraj	12	444	147	91 000	130	–	–	–	22
16. Nowosybirski	12	598	241	8 400	13	108 000	230	–	24
17. Omski	6	270	68	51 000	68	–	–	–	35
18. Oszki	1	120	58	1 600	2	23 550	–	–	(?)
19. Swierdłowski	10	1 107	415	124 260	265	–	–	–	10
Ogółem Syberia:	80	4 843	1 750	513 910	807	212 100	363	–	125

Kazachstan									
20. Akmoliński	13	732	1 760	58 850	96	55 000	110	2	
21. Aktubiński	10	649	1 726	38 600	44	13 800	21	-	
22. Kustanajski	11	934	2 165	158 850	264	-	-	4	
23. Pawłodarski	13	1 259	3 447	89 050	124	150 800	279	-	
24. Sempalatynski	8	800	1 572	8 400	11	196 550	345	-	
25. Siewiernokazachstański	15	1 072	2 705	224 350	275	266 150	429	3	
26. Wostocznokazachstański	1	67	138	60 500	67	-	-	-	
Ogółem Kazachstan:	71	5 453	13 513	553 800	781	682 300	1 184	9	
Południe									
27. Alma Atyński	1	11	16	5 200	8	1 500	3	(?)	
28. Bucharski	6	100	154	76 050	100	-	-	13	
29. Chorzemski	5	189	405	120 650	189	-	-	1	
30. Czardżou	1	15	28	7 600	15	-	-	-	
31. Żambylski	10	827	2 176	395 050	567	-	-	1	
32. Fergański	2	19	52	11 800	18	-	-	7	
33. Frunzeński	6	77	201	48 200	48	1 950	3	(?)	
34. Jużnokazachstański	11	603	1 332	349 400	530	13 150	18	5	
35. Karakalpański	5	110	329	97 600	110	-	-	4	
36. Kyzyl Orda	2	20	51	-	-	20 250	20	1	
37. Maryjski	1	18	35	-	-	10 650	18	-	
38. Samarkandzki	8	43	76	9 400	17	6 650	14	7	
39. Stalinabadzki	1	22	77	15 200	22	-	-	2	
40. Tadżycki	2	18	66	14 400	18	-	-	(?)	
41. Taszkiencki	4	35	66	600	1	11 150	34	3	
42. Uzbecka ASSR	1	11	29	8 600	11	-	-	-	
Ogółem Południe:	66	2 118	5 093	1 159 750	1 644	65 300	110	44	
OGÓLEM:	242	9 712	24 511	2 455 450	3 559	971 750	1 732	236	

Źródło: AIPMS, a XII.64/1, Zestawienie rodzin wojskowych i wypłaconych zasiłków według spisów mężów zaufania Ambasady RP według stanu na 22 marca 1943 r., k. 214

- podanie właściwego brzmienia adresów tym zainteresowanym, którzy nie mogą uzyskać kontaktu korespondencyjnego ze swoimi rodzinami w ZSRR, gdyż używane przez nich adresy były niedokładne lub zawierały błędy,
- spowodowanie, aby żołnierze Polskich Sił Zbrojnych, których rodziny pozostały w ZSRR, a nie zostały umieszczone w spisie, dokonali dodatkowej rejestracji swych rodzin celem umieszczenia w spisie uzupełniającym,
- spowodowanie zgłoszeń do sprostowania wszelkich istotnych omyłek i usterek zauważonych w spisie przez zainteresowanych,
- ułatwienie władzom i czynnikom zainteresowanym prowadzenie akcji pomocy i ewakuacji³⁹.

Po ewakuacji Ambasady Polskiej z ZSRR spisy rodzin wojskowych prowadziły: dla obszaru Wielkiej Brytanii – Wydział Rodzin Wojskowych MON przy 1 Vandon Street w Londynie, z terenu środkowego Wschodu – Biuro Pomocy Rodzinom Wojskowym i Jeńcom Wojennym (poczta wojskowa: Polish Forces 505.M.E), które to biuro przekazywało pozyskane dane do Londynu⁴⁰.

Na system pomocy rodzinom wojskowych zesłanych w głąb ZSRR składała się pomoc opiekuńcza, rzeczowa i finansowa.

Działania opiekuńcze obejmowały tworzenie różnorodnych placówek i w sumie powstało: 113 sierocińców, 152 przedszkoli, 48 szkół, 76 domów inwalidów i rekonwalescentów, 3 domy starców, 52 ambulatoria i izby chorych, 10 szpitali, 142 punkty dożywiania i stołówki⁴¹. Działania tych placówek obejmowały rodziny wojskowe na ogólnych zasadach. Należy jednak podkreślić, że wojsko zorganizowało siedem sierocińców przeznaczonych dla dzieci wywodzących się z rodzin wojskowych. Największe były: sierociniec wojskowy w Kermine, który skupiał kilkaset dzieci oraz stuosobowa placówka w Jangi-Jul. Natomiast o wielkości populacji w sierocińcach w Karasuu, Guzar, Kirkin Batasz, Szachrziabs i Wrewojskoje brak danych⁴².

Pomoc rzeczowa, która przysługiwała rodzinom wojskowym w takim samym zakresie jak wszystkim pozostałym, obejmowała przede wszystkim:

- odzież, ze szczególnym uwzględnieniem rzeczy ocieplanych, ubrań roboczych, bielizny i butów oraz wszelkich środków do ich szycia i reperacji (igły, nici, guziki); najważniejsza była odzież dla dzieci i młodzieży, która w ciągu kilkunastu miesięcy zesłania wyrosła z rzeczy przywiezionych z Polski;
- leki i środki higieny, zwłaszcza do zwalczania chorób masowych,

³⁹ AIPMS, a XII.64/1, KOL 138/283, k. 3-4.

⁴⁰ Ibidem, k. 4.

⁴¹ D. Boćkowski, op. cit., s. 433-443.

⁴² Ibidem, s. 433-443.

– żywność, zwłaszcza wysoce kaloryczna, a więc: tłuszcze, cukier, czekolada, mleko skondensowane, witaminy, konserwy mięsne i buliony; w drugiej kolejności dostarczano mąkę, ryż, kaszę i herbatę⁴³.

Biorąc pod uwagę, że w okresie od 7 sierpnia 1941 do 6 maja 1943 roku do mężów zaufania trafiło 3478 ton żywności, każdy polski obywatel objęty pomocą otrzymał około 12,5 kg produktów żywnościowych, w tym: 5,4 kg produktów sypkich (mąka, grysik, groch, fasola, soczewica); 1,8 kg tłuszczów, dżemów, zup w proszku i koncentratów; 1,3 kg mydła do prania i toaletowego; 1 kg mleka skondensowanego, 0,65 kg cukru oraz 0,5 kg kakao, czekolady, kawy, herbaty itp. Jeśli chodzi o inne produkty, to do zesłańców dotarło 75 tys. par butów, 440 tys. sztuk koców, płaszczy i innych ubrań⁴⁴. Produkty te stanowiły istotny dodatek do sowieckich norm żywności, co wpłynęło na wyraźną poprawę standardu życia ludności polskiej w ZSRR.

Jedną z najważniejszych form pomocy rodzinom wojskowym stanowiły zasiłki pieniężne. Środki pieniężne na nadzwyczajną pomoc finansową dla Polaków w ZSRR w wysokości 6 300 000 funtów zostały wydzielone w budżecie państwa na podstawie Dekretu Prezydenta RP z 30 czerwca 1942 roku⁴⁵. Wydatki te zostały zwiększone o 1 700 000 funtów 31 grudnia 1942 roku w związku ze znacznie większymi potrzebami niż pierwotnie szacowano⁴⁶. W budżecie na 1943 rok wydatki na pomoc Polakom w ZSRR przewidziano w wysokości 6 783 000⁴⁷. Budżet na rok 1943 został przyjęty dopiero 1 kwietnia tego roku i w związku z zerwaniem stosunków dyplomatycznych z Polską przez ZSRR 25 kwietnia 1943 roku większość tych środków nie została wykorzystana.

Ze względu na konieczność przygotowania list uprawnionych do pobierania zasiłków możliwość ich wypłacania pojawiła się z dniem 1 września 1942 roku. Proces wypłat dla rodzin wojskowych od początku realizowany był z kłopotami, co wynikało z nieterminowego przekazywania do dyspozycji attaché wojskowego stosownych środków finansowych oraz pojawiania się coraz to nowych uprawnionych do zasiłków. W sumie do końca 1942 roku wielkość zaległości osiągnęła około 2 mln zł. Jednocześnie, w związku z opóźnieniem publikacji budżetu Państwa nie było podstaw prawnych do wypłaty zasiłków w 1943 roku. W związku z tym

⁴³ D. Boćkowski, op. cit., s. 262.

⁴⁴ Ibidem, s. 357.

⁴⁵ Dekret Prezydenta RP z 30 czerwca 1942 r. O zmianie dekretu Prezydenta Rzeczypospolitej z 7 stycznia 1942 r. o wydatkach i dochodach państwowych na okres od 1 stycznia do 31 grudnia 1942 r., „Dziennik Ustaw” 1942, nr 5, poz. 11.

⁴⁶ Dekret Prezydenta RP z 31 grudnia 1942 r. O zmianie dekretu Prezydenta Rzeczypospolitej z 7 stycznia 1942 r. o wydatkach i dochodach państwowych na okres od 1 stycznia do 31 grudnia 1942 r., „Dziennik Ustaw” 1942, nr 11, poz. 23.

⁴⁷ Dekret Prezydenta RP z 1 kwietnia 1943 r. o wydatkach i dochodach państwowych na okres od 1 stycznia do 31 grudnia 1943 r., DzU 1943, nr 4, poz. 10.

wypłacano tylko zasiłki wynikające ze szczególnie dramatycznych okoliczności życiowych, np. wysiedlenia rodzin wojskowych z Semipałatyńska⁴⁸.

Perturbacje związane z wypłatami dla rodzin wojskowych w 1942 roku spowodowały przekazanie 15 kwietnia 1943 roku wypłat zasiłków dla rodzin wojskowych Wydziałowi Opieki Społecznej Ambasady RP w Kujbyszewie. Dotyczyło to tylko zasiłków finansowych, a pozostałe formy pomocy pozostały bez zmian⁴⁹. Zasiłki wypłacane były według następujących zasad:

- a. Uprawnione były do nich rodziny osób, które po 1 września 1939 roku czynnie służyły w wojsku, także tym, które z różnych przyczyn służby tej już nie pełniły (poległych, zaginionych, osadzonych przez okupantów w więzieniach i obozach jenieckich itp.).
- b. Uprawnionymi do pobierania zasiłków wojskowych byli:
  - żona i dzieci do lat 17,
  - matka i rodzeństwo do lat 17,
  - ojciec urodzony przed 1889 r.
- c. Wysokość zasiłku uzależniona była od liczebności rodziny:
  - rodzinie jednoosobowej przysługiwał zasiłek w wysokości 150 rubli,
  - rodzinie dwuosobowej zasiłek w wysokości 200 rubli,
  - rodzinie trzyosobowej zasiłek w wysokości 250 rubli,
  - rodzinie czterosobowej i liczniejszej zasiłek w wysokości 300 rubli.
- d. Zasiłki były przyznawane przez dowództwo Armii, a później Attaché Wojskowego na podstawie:
  - dowodów urzędowych,
  - zaświadczeń świadków,
  - spisów mężów zaufania,
  - zasługującego na wiarę podania osoby zainteresowanej (w drodze wyjątku)⁵⁰.

W związku z różnymi perturbacjami przy wypłacie zasiłków w 1943 roku przyjęto zasadę, by wypłacać je rodzinom najbardziej potrzebującym oraz tym, które do końca 1942 roku pomocy takiej nie otrzymały. Uznano, że pełna akcja zasiłkowa ruszy, gdy do Ambasady Polskiej w Kujbyszewie dotrą stosowne fundusze MON oraz gdy Gosbank uruchomi środki Polskich Sił Zbrojnych w ZSRR w wysokości 12 mln rubli.

W sumie do zasiłków pieniężnych uprawnione były osoby, które nie mogły podjąć pracy z racji wieku, choroby lub opieki nad innymi członkami rodziny, które niezdolne były do samodzielnej egzystencji (głównie dzieci i chorzy). Zasadniczo

⁴⁸ AIPMS, a XII.64/1, *Protokół przekazania spraw opieki nad rodzinami wojskowymi w ZSRR*, k. 212.

⁴⁹ *Ibidem*, k. 211.

⁵⁰ *Ibidem*, k. 211-212.

zasiłki przyznawano na podstawie spisów rodzin wojskowych, sporządzanych przez mężów zaufania funkcjonujących w poszczególnych rejonach ZSRR. Spisy te były poddawane weryfikacji przez Ministerstwo Obrony Narodowej oraz dowództwo Armii Polskiej w ZSRRR

Według *Zestawienia rodzin wojskowych i wypłaconych zasiłków na 22 marca 1943 r.* wypłacono zasiłki dla 9712 rodzin, składających się z 24 511 osób. Zaległości za okres 1 września – 31 grudnia 1942 roku wynosiły 2 455 450 rubli, a tym samym 3539 rodzin nie otrzymały należnej pomocy. W związku z brakiem dekretu budżetowego na rok 1943 zasiłki wypłacane w ograniczonym zakresie za okres 1 stycznia – 1 kwietnia 1943 roku wyniosły tylko 971 750 rubli dla 1732 rodzin⁵¹. Największą skalę akcja pomocowa przybrała w rejonach, w których liczba rodzin wojskowych była największa, a więc w obwodach: pawłodarskim (1259 rodzin), północnokazachstańskim (1072 rodziny), kustanajskim (934 rodziny), żambylskim (827 rodzin) i semipałatyńskim (800 rodzin).

Zerwanie stosunków dyplomatycznych z Polską spowodowało likwidację systemu pomocy dla rodzin wojskowych zamieszkujących w Związku Radzieckim. Osoby, które pozostały w tym kraju, poddano procesowi tzw. drugiej „paszportyzacji” i już jako obywatelom ZSRR ich byt uległ gwałtownemu pogorszeniu. Jedyną możliwością jego poprawy było wcielenie do Armii Czerwonej lub „trud armii”, gdyż rodziny żołnierzy otrzymywały nieco przyzwoitsze przydziały niż ogół mieszkańców ZSRR.

---

⁵¹ AIPMS, a XII.64/1, *Zestawienie rodzin wojskowych i wypłaconych zasiłków według spisów mężów zaufania Ambasady RP według stanu na 22 marca 1943 r.*, k. 214.